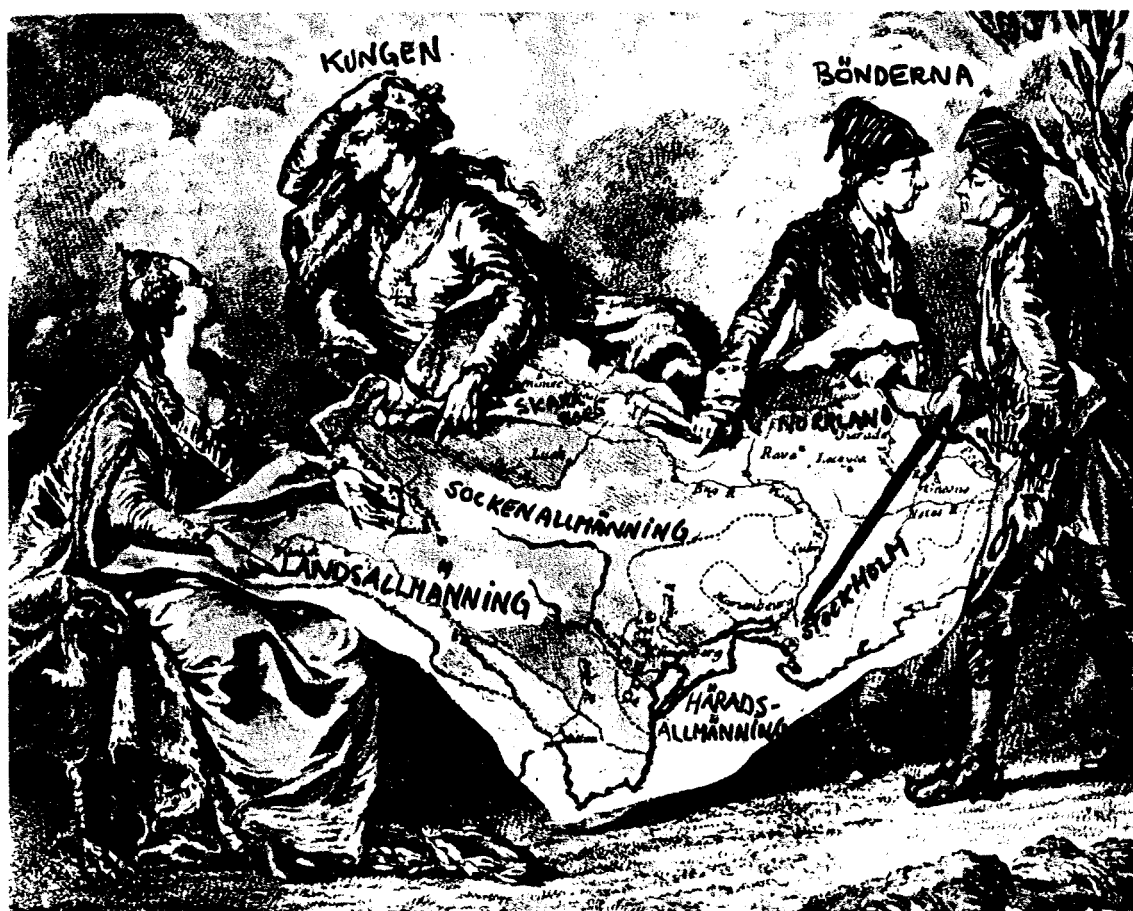

Sveriges lantbruksuniversitet
Påbyggnadskurs i skogshistoria
Essäfråga i Skogshistoria
16 maj 1994

Allmänningar i Sverige

Marie Dahlstrand
-kurs 90/94-

Inledning

Allt sedan ättesamhället (då invånarna i ett område tillhörde en och samma släkt) och sannolikt långt innan de första lagarnas nedtecknades har det funnits allmänningar av olika slag. De gällde inte bara skog och mark utan även vatten.

Byallmänning, häradsallmänning, landsallmänning, sockenallmänning och kronoallmänning är de olika typer av äldre allmänningar som funnits. Idag kvarstår endast en av de olika allmänningar som fanns 1694, nämligen häradsallmänningen. De övriga har uppgått i statens eller privat egendom. Det finns också allmänningar med modernt ursprung som de sk besparingsskogarna.

I början när det fanns obegränsad tillgång på obruten mark, var all mark allmän. Allt eftersom mark bröts kom marken att delas upp och områden hänfördes till en eller flera byar. Troligtvis var det ett praktiskt samhällsintresse som skapade allmänningarna, för att förebygga strider mellan olika bygder. Detta gjordes genom att behålla de naturliga gränser som utgjordes av vattendrag och berg och inte tillåta enskilda att ta dessa områden i anspråk utöver de gränser som behovet av virke, bete och fisk gjorde naturliga.

Redan från tidig tid har allmänningarna skilt sig åt på olika ställen i landet. Långt in i modern tid har utvecklingen varit olika i olika landskap. Det är därför svårt att beskriva ett generellt förlopp för alla allmänningar. Detta arbete har inget anspråk på att vara heltäckande utan endast att redogöra för de stora skeendena.

Byallmänning

I de bondbyar som fanns en typ av allmänning som kallades byallmänning, byaskog eller "alla grannars skog". När den odlade jorden skiftades vid solskiftet skiftades ej skogen. Den tillhörde samtliga bymän som enskild egendom och skiljs redan i landskapslagarna från "menighetsallmänningarna" (samäganderätt; se förklaring i fotnot 1). De utnyttjades främst för skogsfångst, bete och fiske. Vid laga skifte då all mark skulle skiftas försvann de flesta byallmänningarna. Delägarna kunde dock avsätta område som gemensamt genom särskilt beslut. Även om bygemenskapen idag upphört kan det alltså förekomma områden, vatten och fiske som är oskiftat och gemensamma.

Häradsallmänning

En härad var ett mindre rätts- och förvaltningsområde (ung. stor som en kommun) inom ett landskap. I Svealand kom de tidigt att kallas hundare. Häradsallmänningen tillhörde "allmänningelaget" vilket i regel bestod av dem som inom häradet ägde i mantal satt jord dock inte på sådant sätt att rättigheten skulle kunna betecknas såsom samäganderätt. Delägarna hade ännu mindre var för sig någon geografiskt område. Delägarna var snarare sammanslutna till en enhetlig association, som motsvarar en juridisk person vilken rätteligen var allmänningens ägare¹. Häradsallmänningen var en samfällid egendom och delägarna själva fick bevaka att den inte utnyttjades olagligt. Den reglerades inte på något annat sätt än genom regale, se bilagan.

¹Den var alltså att betrakta mer som en ekonomisk förening än som en mark man ägde tillsammans. För att illustrera skillnaden tar jag ett enkelt exempel. Tänk er en bil som två personer äger. Vid samägande dvs personerna äger var och en hälften av bilen, kan en av personerna, om denne vill sälja sin del, tvinga fram en försäljning. Vid ägande i form av en ekonomisk förening, äger föreningen bilen och den enskilda personen kan inte kräva att man säljer bilen, däremot kan han gå ur föreningen.

Häradsallmänning nyttjades för skogsfång, bete, fiske och fram till 1400-talet även för jakt. I slutet på 1400-talet utvecklades jaktregalet som upphörde först på 1900-talet. I mitten av medeltiden tillkom en regale om att kungen ägde 1/3 av alla allmänningar Småland och Östergötland -vilket visade sig bara vara början på en lång äganderättstvist.

Häradsallmanningen karaktäriserades mer av äganderätt än landsallmanningarna, som mer liknade herrelöst land. För nyodlingar och nybyggen skulle betalas avrad (härads-skydd) och nybyggaren blev ej bonde utan "allmänningens landbo". Under medeltiden hade häradet en vittgående rätt över sin allmänning. För nybygge fodrades tillstånd och även ibland avgift. I början delades vinsten från allmänningen upp och alla delägare fick sin del, men på 1300-1400-talet kom intäkterna att läggas i en gemensam pott för häradets offentliga uppgifter. (den privaträttslig karaktären övergick till en offentlig karaktär.) Häradet var dock fortfarande en menighet där det krävdes enhälliga beslut (till skillnad från byallmänningar). I och med att staten tog över häradenas samhällsfunktion och hävdade att häradsallmanningarna var kronans egendom kom de att utsläckas som samhällen på 1600-talet. Se om allmänningarnas vidare utveckling i statlig ägo under kronoallmänning. Först i slutet på 1800-talet kom riksdagen att erkänna häradsborna som ägare av häradsallmanningarna (genom allmänningelaget). Idag finns det fortfarande häradsallmänningar.

Landsallmänning

Uppkom under tidig medeltid och tillhörde då "landet" (- är föregångare till landskapet men överensstämmer inte alltid med detta, i t ex Uppland fanns tre land). Lika lite som man inte hade anspråk på ägande av allmänna vägar hade man äganderättsanspråk på landsallmanningarna. Det var sk "No mans land". En nybyggare kunde dock bosätta sig där på egen risk då han befann sig utanför bygdens skydd med fara för liv och egendom. Han kränkte inte någon annans ägande. Lyckades han hävda och bevara sin existens, blev odlingen hans egendom som han fick behålla. Han kunde inte krävas på avrad (arrende). Landsallmanningen styrdes av landskapets män, landstinget, men redan på 1200-talet hade även kungen bestämmanderätt över dem. De stora ödemarkerna i Norrland hade på 1200-talet samma ställning som landsallmänningar. Landsallmanningen var en samhällsegendom och olaga intäkt föll under allmänt åtal. I vissa delar av Sverige, t ex Östergötland, försvann landsallmanningarna redan då landskapslagarna nedtecknades vid 1200-1300-talet. De flesta uppgick i häradsallmanningarna. De återstående landsallmanningarna blev kronoallmänningar (se nedan). Då myndigheterna från 1823 medgav uppdelning av allmänningarna försvann landsallmanningarna helt.

Sockenallmänning

Vid kristnandet av Sverige på 1000- och 1100-talet kom socknar att bildas runt de kyrkor som byggdes. Socknen tillkom senare än häradet och "landet". Den övertog en del av häradets funktioner. Sockenallmanningarna nämns inte i landskapslagarna utan först i urkunder på 1300-talet. De ökade i antal efter medeltidens utgång. Troligtvis har sockenallmanningarna sitt ursprung i avsöndringen från eller uppdelningen av lands- och häradsallmanningarna där sockenbildningen fått särskild styrka. Sockenallmänningar förekom i högre grad i Norrland och Dalarna där häradsbildningen saknades.² Allmänningarna innehades av "sockenmenigheter med enahanda rätt" precis som häradsallmanningen. Kronan kom att hävda "grundäganderätt" för dessa precis som för häradsallmanningarna.

²Det fanns även något som kallades för skogelag. Det var en allmänning som flera socknar hade gemensamt. Förekom i Västergötland.

I Skaraborgs- och Älvsborgs län utfärdades en skogsordning 1691 som skärpte förbudet mot skifte, men varje socken fick utse en uppsyningsman för sin allmanning, som fick rättighet och skyldighet att för sockenborna med "försiktighet och sparsamhet" sälja ved och virke till dem som var i behov av det. År 1731 antyddes i en skrivelse att allmänningarna blivit mycket fördärvade och kungen beslöt därför att alla sockenallmänningar där inget bergsbruk bedrevs skulle delas mellan hemmansägarna i socknarna. På 1800-talet i samband med skiftena kom sockenborna att återfå äganderätten till sockenallmänningarna.³

Kronoallmanning

En kronoallmanning var en allmanning som ägdes av kungen (staten). Från tidig medeltid hade kungen kungsgårdar och speciella allmänningar för jakt vilka kallades för kungens parker. Kronan kom att utöka sin marker och bla blev de västgötska landsallmänningarna tidigt kronoallmänningar. Så redan under Gustav Vasas tid var konungaallmänningar kända. Avraden vid odling på allmänningarna, kom tidigt att övergå till kungen i form av ränta. Gustav Vasa ville ha mer beskattningsbar odlingsjord och förklarade att "sådana ägor som obebyggda ligga höra Gud, Oss och Sveriges krona till och ingen annan". Syftet med detta var att förhindra att storbönder skulle kunna göra anspråk på marken så att inte nyodling och nybyggen kunde ske. Bygdelag och enskilda kunde nu inte längre hävda att de ägde 4-5 mil skog runt sina ägor.

Kungen kom under 1500-1600-talet att ta intäkterna från häradsallmänningarna i skatt emedan häradena fortfarande ansågs äga allmänningarna. (Detta skedde när kronan kom att ta över samhällsuppgifter som domstolsväsendet o dyl som häradena tidigare varit ansvariga för). Detta, att kungen fick intäkterna (tog) från allmänningarna, innebar lustigt nog att kronan ansåg sig äga dessa allmänningar. Därmed kom kronoallmänningarna mer eller mindre att innefatta även socken- och häradsallmänningar. Landsallmänningarna och delvis de gamla kungsgårdarnas skogar hade skilts från kungliga jaktmarker och parker vilka otvivelaktigt tillhörde kronan. De andra skogarna var kronans egendom men öppna för husbehovsvirke, bete och fiske så inbyggarna fick fortsätta nyttjandet av allmänningarna för husbehov. Man kallade detta för den delade äganderätten vilken innebar att kronan innehade den verkliga äganderätten till marken men att inbyggarna ägde nyttjanderätten.

Bergsbruket kom att ta fart på 1600-talet och merkantilismen utvecklades. Staten stödde bergshanteringen med skog från allmänningarna till låga avgifter. Efterfrågan på virke samt avskogningen i södra Sverige ledde till den första skogsordningens tillkomst 1647 som främjade skogsvård. Där står att lands- och häradsallmänningar skulle vara till inbyggarnas "hustarv till att nyttja med fåbet, fiskande, timmer och vedbrand men icke till att fördärva och utdöda för andra och efterkommande". Nyttjanderätten kom att inskränkas mer på allmänningarna än på marker med enskild äganderätt (bla byallmänningar). Man fick ej hugga och sälja timmer såtillvida det inte gagnade landet. Skogar som uppläts för bergsbruket kallades bergverksskogar och återgick till kronan när bergshanteringen upphörde i området (senaste det skedde var på 1930-talet). Bergsmästaren skulle se till att bergsbruken inte "lede till mangel på skog". Skogen som inte nyttjades av bergsbruket kallades för kronoallmanning och skulle vara till undsättning för de fattiga som inte hade egen skog. Fortfarande på 1600-talet var man osäker på vem som ägde de stora ödemarkerna så Karl XI utfärdade 1683 att där det fanns stora vidlyftiga skogar (Värmland, Gästrikland, Dalarna, Norrland och Finland) som inte kunde bevisas tillhöra någon gård, by, socken eller härad var kronans enskilda egendom - därmed försvann det man kallar ingenmansland i Sverige.

³Det har under historiens gång ibland varit svårt att skilja byallmänningar från sockenallmänningar trots att byallmänningar alltid betraktats som enskild egendom.

De landsallmänningar som inte redan uppgått i socken- och häradsallmänningar kom att bli kronoallmänningar i och med 1680 och 1690 års skogskommissioner.

Kronoallmänningarnas upplösning

På 1700-talet kom hemmansägarnas nyttjanderätt att inskränkas. Nu skulle han göra en framställan hos tinget så snart han skulle hugga timmer för nybyggnad eller större reparationer. Tillstånd lämnades av kungens befallningshavare (som var administrativ myndighet). För fällning av friskt träd till ved krävdes en enklare procedur. Det skulle då ske en utsyning av "jägeri- och skogsbetjänte" och två från nämnden samt särskilda uppsyningsmän som representerade häradsrätten och allmänningens intressenter. Inga nybyggen fick tas upp på allmänningarna men däremot skulle ofrukbara kärr och mossar uppodlas av hemmansägarna.

Under senare hälften av 1700-talet klagades det över allmänningsskogarnas vanskötsel vilket lett till att de flesta allmänningarna måst fridlysas. I skogskommissionen 1787 fanns förslag på att skogen som redan var medtagen inte längre skulle få nyttjas av bergsbruket eller andra, utan återgå till härad och socken. Förslaget antogs ej i 1793 års skogsordning men medförde att de som erhöll utsyning skulle betala 1/6 av de fällda trädens värde att användas till återplantering. Virket från allmänningarna skulle i första hand gå till broar och boställen för militära, civila och präster. I andra hand till hemmansägare och åbor som behövde reparera. I tredje hand till de som önskade virke till nybyggen. Hemmansägare med egen skog fick inget från allmänningen. Man inskränkte alltså nyttjanderätten ytterligare dock kvarstod rätten till sk mulbete.

Samtidigt med dessa restriktioner hade nya idéer (liberalismen) utvecklats om, att det vore bättre nationalekonomiskt sett om kronans allmänningar övergick i enskild ägo. Dessa idéer stöddes av det faktum att skogarna var bristfälligt skötta, gav ringa avkastning och "ständigt voro utsatta för åverkan av skogseldar". Den omständiga utsyningsprocessen var impopulär och så också skogs- och "jägeripersonalen".

Så småningom kom man 1805 att följa Skaraborgs exempel i resten av Sverige och överlåta sockenallmänningarna för uppdelning mellan hemmansägarna allteftersom skiftningen fortgick (men tillstånd skulle ges i varje enskilt fall). År 1809 väcktes frågan om delning av häradsallmänningarna och medan detta debatterades i riksdagen hade man i Skaraborgslän satt igång en serie rättegångar där ett antal kronoallmänningar helt eller delvis förklarades som sockenallmänningar och skiftades. I riksdagen diskuterades också en eventuell utförsäljning av kronans mark men fann det svårt att försvara då hemmansägare löst mark med tillhörande nyttjanderätt av skogen.

Så äntligen, efter en proposition 1823 kom riksdagen att besluta att lands- och häradsallmänningar skulle delas mellan intressenterna och fördelas på de socknar som ansågs äga del i allmänningen, dock blott efter Kungl. Maj:ts bestämmande i varje enskilt fall!. Sedan fick sockenborna själva bestämma om de skulle bibehålla sina delar i en samfällighet eller skifta dessa. Ränta (skatt) skulle åsättas varje skiftad del av allmänningen. Ca 65000 ha skiftades ibland utan ränta och på varierande delningsgrund. Dessutom förklarades ca 9400 ha genom rättegångar vara sockenallmänningar, till vilka intressenterna hade äganderätt. Kronan kvarstod som ägare för det som inte delades. I den mån det blev allmänning blev det häradsallmänning och nyttjandeförmånerna bibehölls. (landsallmänningarna försvann). År 1849 fick intressenterna själva överta vårderna av dessa. I slutet på 1800-talet kom riksdagen att erkänna häradsbornas äganderätt, inte som häradets gamla egenskap av offentligt samhälle, utan som en privaträttslig samfällighet styrd av allmänningelaget.

Andra sent bildade allmänningar

Besparingsskog

Det är en nyare form av sockenallmänning som uppkom i och med storskiftet i Kopparbergs- och Gävleborgslän. Vid avvittringen (dvs gränsdragning mellan de enskilda ägarnas skog och kronans skogar) i mitten på 1800-talet, avsattes en viss del av socknens skog som allmänning. Detta gjordes för att främja jordbruket och bönderna. Man ville förhindra sågverksindustrins skogsexploatering och förbättra skogshushållningen. De kom att stå under allmän vård och det utfärdades noggranna statliga bestämmelser för skötsel och förvaltningen. Den areal som då avdelades till besparingsskog omfattade totalt ca 275 000 ha.

Allmänningar i Norrland

I Norrbottens och Västerbottens län bildades det allmänningsskogar i och med avvittringen, med syfte att ge ett varaktigt stöd åt jordbrukarna. I 1873 års avvittringsstadga reglerade man berättigande av skogsanslag, som skulle användas till bildande av sockensskogar skulle stå till förfogande för byar och hemmansägare. Det var ganska stora anslag men dispositionsrätten till avkastningen var till en början väldigt begränsad. Enligt ett förslag 1875 skulle minst en fjärdedel av skogsanslaget avsättas till en eller flera samfälliga allmänningar i varje lappmarkssocken. I Norrbottens län var man positiv till förslaget och allmänningar avsattes i varje lappmarkssocken. År 1909 avsattes ytterligare allmänningar i Norrbotten, i samband med att de nybyggen som tillkommit efter första allmänningarnas bildande, avvittrades. Den totala avsatta arealen var i Norrbotten ca 300 000 ha.

I Västerbottens län däremot tillkom inga allmänningsskogar på frivillig väg ("bolagen dominerade mötena och bönderna förstod inte nyttan av att ha allmänningsskogar"). Resultatet blev att länstyrelserna avsatte allmänningsskogar endast ovan odlingsgränsen vid avvittringarna 1916-1918. I socknarna Sorsele, Dorotea, Vilhelmina, Tärna och Stensele avsattes sammanlagt ca 130 000 ha.

Gemensamma områden vid fritidsbebyggelse

När områden exploateras för fritidsbebyggelse lämnas ofta fria ytor mellan tomterna. De kallas ofta felaktigt för allmänning trots att de inte tillhör de nybildade fastigheterna. Formellt bildar de då istället en egen fastighet (resten av den ursprungliga fastigheten). Fritidsägarna och andra kan nyttja området genom allemansrätt. Områdena kan dock göras till samfällighet genom särskilda beslut när tomterna bildas.

LITTERATURLISTA

Jordbruksdepartementet. 1983. Skogsallmänningar- Betänkande av allmänningsutredningen.
Ds Jo 1983:15

Liljenäs, I. 1977. *Allmänningsskogarna i Norrbottens län- deras betydelse för det enskilda jord- och skogsbruket*. Umeå.

Nationalencyklopedin 1989. Bra Böcker AB. Höganäs. uppslagsorden Allmänning, Besparingsskog och Härad.

Schalling, E. 1934. Allmänningar. i *Minnesskrift ägnad 1734 års lag*. band II. sid 382-436. Stockholm.

Wernstedt, M. 1983. *Fastighetsrättens historia*. Tredje uppl. Stockholm.

BILAGA

Översiktlig sammanställning av de skiften som genomförts och en tabell på olika regale

Syftet med denna bilaga är att enkelt åskådliggöra de olika skiften som förekommit i Sverige och ge en översikt över de olika regale staten föreskrivit de senaste 600 åren

Fornskifte-Hammarskifte

Kunskapens om dessa äldsta skiftesformer är bristfällig. Ursprungligen förelåg fri nyodlingsrätt. Den som bröt ny jord hade då förutom sin andel i byn, ett skift på den sk hammaren (obruten mark, stenbunden mark, allmänning). Då det blev ont om mark skiftade man den nyuppbrutna området så att alla skulle få del av den goda resp dåliga marken, för att tillgodose alla delägare i byn.

Solskifte-Tegskifte

Efterhand när gårdarna utökades med nyodlingar och ärvdes, blev det för svårt att hålla reda på skiftena. Skattebördans fördelning kom att bli orättvis (den fastställdes efter det ursprungliga mantalet (= andelen) i byn. I landskapslagarna tillkom bestämmelser om solskifte som innebar att man utgick från tomten, vars bredd ut mot bygatan blev uttryck för ägarens andel i byn och läget av tegarna i förhållande till varandra. Tomtmarkerna delades i proportion till invånarnas delar i byn och tegarna likaså. Man följde solens gång på så sätt, att den som hade tomt längst i norr och väster också hade teg i norr och väster i varje teglag. Denna skiftesform kom att dominera i 500år.

Storskiftet

Storskiftet kom till stånd 1749 för att skapa större brukningsenheter, vilket rationaliserade och effektiviserade jordbruket. Varje delägare fick sin jord utlagd i få stora skift. Bygemenskapen bibehölls och någon utflyttning av byggnaderna skedde inte. (Samtliga delägare behövde vara överrens till en början men det ändrades 1757 då en bydelägare med väl hävdad jord kunde tvinga till skifte) Det skedde under medverkan av lantmätare.

Enskifte

Rutger McLean började redan på 1700-talet med enskifte på sitt eget gods. Särskild förordning för enskifte i Skåne, kom först 1803 och under följande år för resten av landet. Man ville få färre större gårdar. Man var endast tvungen att skifta den bättre jorden. Skiftet innebar utflyttningstvång för de som fick mark utanför byn. Syftet var att bönderna skulle kunna använda sig av bättre brukningsmetoder.

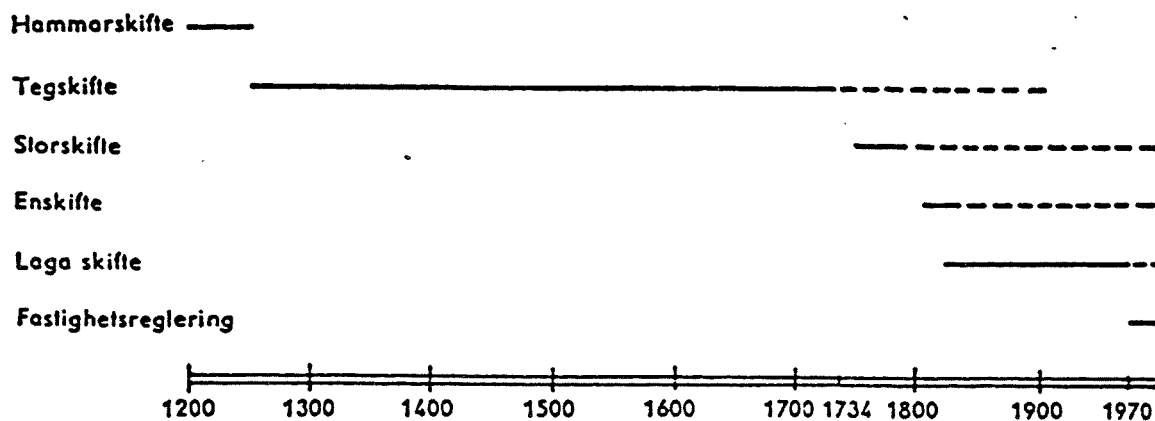
Laga skifte

År 1827 utfärdades en stadga (förnyad 1866) som innebar att *all* mark inte bara odlingsjord skulle skiftas. All mark värderades och den som fick sämre mark kompensades med större areal. Det uppstod förvirring då storskifte och enskifte skedde samtidigt på olika ställen och man fann det bäst att enas om en skiftesform för hela landet. Utflyttningstvånget bibehölls och på så sätt sprängde man den gamla bykulturen.

Skiftesformer under olika tider

SKIFTESFORMER, översikt

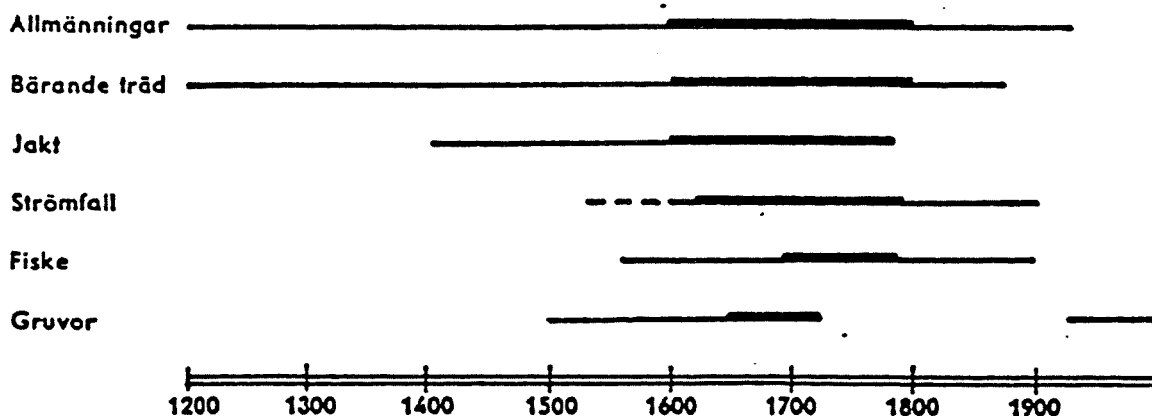

Heldragen linje anger tid för lagstiftning om respektive skiftesform. Streckad linje anger skiftesdelningens existens i praktiken.

Källa Wernstedt. 1983. Fastighetsrättens historia

Regale under olika tider

REGALRÄTT, översikt

Heldragen linje anger tid då regalrätt gjorts gällande i lagstiftning och (eller) praxis. Tjockare linje anger period då regelrätt åberopats som kraftigast.

Källa Wernstedt. 1983. Fastighetsrättens historia